हरिलोचनः, पुं, (हरेरिव लोचनमस्य।) कुलीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पेचकः। इति केचित्॥ हरिदर्शचक्षुर्युक्ते, त्रि॥

हरिवर्षं, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम्।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स तु निषधहेमकूटपर्व्वतयोर्म्मध्ये वर्त्तते। यथा। एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम्। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः॥ किञ्च। हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते। तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्राह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्दर्शपुरुषैरुपास्ते। इति च तत्रैव १८ अध्यायः॥

हरिवंशः, पुं, (हरेर्वंशः।) श्रीकृष्णस्य सन्तानः। यथा,—

"हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम्।
वसुदेवात्तु देवक्यां वासुदेवो बलोऽभवत्॥
रुक्मिणीसत्यभामाद्या अष्टौ पत्न्यो हरेः पुरा।
षोड़शस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मनः॥
तासां पुत्राश्च पौत्राद्याः शतशोऽथ सहस्रशः।
रुक्मिण्यास्त्वेव प्रद्युम्नो न्यवधीत् सम्बरञ्च यः॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषाबाणसुतापतिः।
अनिरुद्धादभूद्वज्रः स च राजा गते हरौ।
साम्बोपनिं गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः॥"

इति गारुड़े १४८। १; ६—८; ११॥

विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्व्वणि द्रष्टव्यः॥

हरिवल्लभा, स्त्री, (हरेर्वल्लभा।) जया। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥ लक्ष्मीश्च॥

हरिवान्, [त्] पुं, (हरिरश्वोऽस्यस्येति। मतुप्। "छन्दसीरः।" ८।२।१५। इति मस्य वः।) इन्द्रः। इति हलायुधः॥ हरिविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २०। ३९।

"सुपाणो बर्हिर्हरिवान्न इन्द्रः
प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः॥")

हरिवासरं, क्ली, (हरेर्वासरम्।) श्रीहरेर्दिनम्। तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम्। यथा,—

"एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः॥"
"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

अपि च।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
अन्नमाश्रित्य सर्व्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे॥"

इत्येकादशीतत्त्वम्॥ *॥

द्वादश्याः प्रथमपादः। यथा। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

"शृणु नारद! वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम्।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दनः॥
गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम्॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदा युक्तं क्रियान्वितम्॥
सायर्य्यं चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्ज्जितम्।
प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम्॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा।
यामे यामे महाभाग! कुर्य्यादारात्रिकं हरेः।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्य्याज्जागरणं हरेः॥"*॥

किञ्च।

"य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः।
जागरं वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि॥
धनवान् वित्तशाठ्येन यः करोति प्रजागरम्।
तेनात्मा हारितो नूनं कितवेन दुरात्मना॥"

तत्रैव श्रीमदुमामहेश्वरसंवादे।

"सशास्त्रं जागरं यत्र नृत्यगान्धर्व्वसंयुतम्।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदीपं साधुभिर्युतम्॥
उपचारैश्च संयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः।
मनसस्तुष्टिजननं समुदं लोकरञ्जनम्॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं माधवप्रियम्।
कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नेन पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः॥"*॥

किञ्च।

"परापवादयुक्तं तु मनः प्रशमवर्ज्जितम्।
शास्त्रहीनमगान्धर्व्वं तथा दीपविवर्ज्जितम्॥
गन्धोपचाररहितमुदासीनं सनिद्रकम्।
कलियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम्॥"*॥

किञ्च। तत्रैव।

"अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत्।
वाचके सति देवेशि! पुराणं प्रथमं पठेत्॥"*॥

अथ जागरणनित्यत्वम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।

"अतीतानागतान् वापि पावयिष्यन्ति पूर्व्वजान्।
अकुर्व्वाणाः प्रपत्स्यन्ति पुत्रधर्म्मवसुक्षयम्।
जायते नरके वासः पितृभिः सह कालशः॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतैर्दानैः समाधिभिः।
विलयं याति विप्रेन्द्र! विना द्वादशीजागरम्॥"

तत्रैवोमामहेश्वरसंवादे।

"संप्राप्तं जागरे विष्णोर्ये न कुर्व्वन्ति जागरम्।
भ्रश्यते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि॥"

अतएवोक्तं ब्रह्मणा। तत्रैव।

"हृदये वर्त्तते यस्य सदा योगीश्वरो हरिः।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि॥*॥

सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषतः॥"

अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम्। स्कान्दे उमामहेश्वरसंवादे।

"मूकवत्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत्।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरेः॥
यो न नृत्यति मूढ़ात्मा पुरतो जागरे हरेः।
पङ्गुत्वं जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्व्वति!॥"

पाद्मे पत्त्रवर्द्धनीप्रसङ्गे।

"स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरे।
नोत्सवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च॥"

अथ जागरणमाहात्म्यम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रह्लादसंहितायाञ्च।

"न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखैः।
पूर्व्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम्।
सर्व्वावस्थोऽपि यः कुर्य्याद्द्वादश्यां जागरं हरेः।
यामेनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम्॥*॥
यः कुर्य्याद्दीपदानन्तु रात्रौ जागरणे हरेः॥
निमिषे निमिषे विप्र! लभते गोशतं फलम्॥
यः कुर्य्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमैर्हरेः।
पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः॥
यो दद्याद्गुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे।
निमिषार्द्धेन लभते तिलपात्रशतं फलम्॥
निमेषञ्च दद्यद्रूपं सघृतं गुग्गुलुं हरेः।
लभते जागरे विप्र! पुण्यं माससमुद्भवम्॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम्॥
नैवेद्यं लभते पुण्यं शालिशैलसमुद्भवम्॥
पक्वान्नानि च यो दद्यात् फलानि विविधानि च॥
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम्॥
सकर्पूरञ्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेच्चिरम्॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्य्यात् पुष्पमण्डपम्।
स पुष्पकविमानैस्तु क्रीड़ते ब्रह्मसद्मनि॥
जागरे पद्मनाभस्य सकर्पूरं तथागुरुम्।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम्॥
स्नानं ददाति कृष्णस्य दधिक्षीरघृतादिभिः।
रात्रौ जागरणे विप्र! मुक्तिभागी भवेद्धि सः॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे समुपस्थिते।
मन्वन्तराणि वसते तन्तुसंख्यासमानि वै॥
दद्यादाभरणं विष्णोर्हेमजं रत्नसम्भवम्।
सप्तकल्पानि वसते सोत्सङ्गे मन्त्रियो हि सः॥
श्रीचन्दनं सकर्पूरं सागुरुं तु सकेशरम्।
युक्तं सुगमदेनापि यच्छते हरिजागरे॥
एकैकं मुनिशार्द्दूल! अश्वमेधाधिकं फलम्।
कलौ भवेन्न सन्देहो वासुदेवप्रसादतः॥
घृतेन दीपकं विष्णोर्गव्येन च विशेषतः।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमेषे गोऽयुतं फलम्॥
जागरे वासुदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम्।
यो ज्वालयति कोटीनां कपिलानां लभेत् फलम्।
आरात्रिकं हरेर्यस्तु सकर्पूरन्तु जागरे।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वितः॥
विना हि योऽपि कर्पूरं कुर्य्यादारात्रिकं हरेः॥